

พระพุทธศาสนากับวิชาชีพ*

BUDDHISM AND OCCUPATIONS

พระครูญาณปริชา¹, สมเดช นามเกต², และ บุญส่ง สินธุ์นอก³

Phra khru yanpreecha¹, Somdet Namket², and Boonsong Sinthunok³

¹⁻³มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตหนองคาย, ประเทศไทย

¹⁻³Mahachulalongkomrajavidyalaya University Nongkhai Campus, Thailand

Corresponding author E-mail: yanpreecha@gmail.com

บทคัดย่อ

มนุษย์ทุกคนย่อมมีความหวังในการประกอบอาชีพ ที่จะทำให้ประสบผลสำเร็จนั้น จะต้องมียุทธศาสตร์มาอาชีพะ ซึ่งเป็นหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา ที่ประชาชนทั่วไป บางส่วนก็ประกอบอาชีพไม่สุจริต เช่นอาชีพค้าขายอาวุธ ค้าขายเนื้อสัตว์ อาชีพค้าขายสุรายาเมา อาชีพค้าขายยาพิษ เป็นต้น บุคคลไม่ควรค้าสิ่งเหล่านี้ เมื่อประสบปัญหาในการประกอบอาชีพ ก็สามารถนำหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาไปประยุกต์ใช้ในการประกอบอาชีพได้ เพราะหลักคำสอนในพระพุทธศาสนานั้นสอนให้คนเป็นคนดี เว้นความชั่วทั้งปวง ศาสนาจึงเป็นประหนึ่งว่า เป็นประทีปส่องโลกให้สว่างไสว ด้วยความรู้แจ้ง และยังสอนให้มนุษย์รู้จักสามัคคี มีความยุติธรรมปฏิบัติในสิ่งที่ถูกต้อง มีความเมตตากรุณา ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ช่วยเหลือผู้ที่อ่อนแอกว่า ไม่อิจฉาริษยาพยาบาทต่อกัน การปฏิบัติตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นการปลูกฝังให้คนเป็นคนดีและประกอบอาชีพสุจริต ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่าสัมมาอาชีพะ คือการเลี้ยงชีพชอบ ประกอบอาชีพสุจริต ไม่ขัดต่อกฎหมายและศีลธรรมดั้งเดิม เว้นจากการเลี้ยงชีวิตในทางที่ผิด เช่นการโกงเขา หลอกหลวงเขา และไม่ประกอบอาชีพต้องห้าม ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ใน “วิณิชาชาสูตร” ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อุบาสกไม่ควรค้าขาย 5 ประการนี้ คือ 1) ค้าขายศาสตราอาวุธ 2) ค้าขายสัตว์ 3) ค้าขายเนื้อสัตว์ 4) ค้าขายของมีนเมา และ 5) ค้าขายยาพิษ” หลักสัมมาอาชีพะนี้ พุทธศาสนิกชนสามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ สำหรับอาชีพในพุทธกาลที่ปรากฏในพระไตรปิฎก โดยระบุอาชีพมี 24 อาชีพ

* Received 13 February 2023; Revised 26 February 2023; Accepted 28 February 2023

เช่น พลช้าง พลม้า ทาสเรือนเบี้ย พ่อครัว ช่างดอกไม้ นักบัญชี นอกจากนี้ยังมีอาชีพอื่นๆ อาชีพที่อาศัยศิลปะอย่างอื่น ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา ได้ระบุชื่อของอาชีพในสมัยพุทธกาล มากกว่าในพระไตรปิฎก

คำสำคัญ: พระพุทธศาสนา, มนุษย์กับอาชีพ, วิชาชีพ, หลักพุทธธรรม

Abstracts

Every human being wishes to have the professionals for successfulness. One must be endowed with the principle of the Right livelihood that is the core of Buddhist teaching. But some parts of general people still commit the faults in Their professional commitments such as trading in alms, living beings, fresh, intoxicants, and poison etc. Ones would not trade in all these occupations. When they face the problems in doing occupations, they can apply the Buddhist teaching for their occupational performance because the Buddhist teachings teach people to be good person and abstaining from all evils. Religion is like the lantern shining brightly in the world with clear knowledge and to teach human beings to encourage all human beings how to create the no, justice, loving-kindness and compassion, assistance of each other, assisting weaker person, and not to be jealous to each other. To practice the Buddhist teaching implants individual to be good and to perform the honest occupations. For Buddhism, it is called “the Right Livelihood” that is, to earn living in the right way and to perform the honest occupation, not to be contradictory to good law and morality and abstaining from earning living the wrong way such as cheating, deceit, and not to perform the prohibited occupation as the Lord Buddha said in Vinijjasutta that “Laymen, Bikkhus, should not trade in Five occupations, that is, 1) trading in alms, 2) trading in living beings, 3) trading in living beings’ meats 4) trading in intoxicants and 5) trading in poison. can the principle of the Right livelihood, g it for practicing in daily life? For the occupation of the Buddha’s time, as appeared in Tipitaka by mentioning about 24 occupations such as elephant troops, horse

troops, offspring of slaves, chefs, flower experts, accountants. In addition, there are still the other occupations, that is the occupations depend on the other arts. While in the commentary, the occupations were mentioned in the Buddha's time more than in Tipitaka.

Keywords: Buddhism, Human beings and Occupations, vocation, Buddhist teachings.

บทนำ

การทำอาชีพของมนุษย์ทุกคนย่อมมีความหวังในการประกอบอาชีพ แต่การประกอบอาชีพที่จะทำให้ประสบผลสำเร็จนั้น จะต้องมียุทธศาสตร์มาอาชีพะ ซึ่งเป็นหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา ที่ประชาชนทั่วไป บางส่วนก็ประกอบอาชีพไม่สุจริต เช่นอาชีพค้าขายอาวุธ ค้าขายเนื้อสัตว์ อาชีพค้าขายสุรายาเมา อาชีพค้าขายยาพิษ เป็นต้น บุคคลไม่ควรค้าสิ่งเหล่านี้ เมื่อประสบปัญหาในการประกอบอาชีพ ก็สามารถนำหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาไปประยุกต์ใช้ในการประกอบอาชีพได้ เพราะหลักคำสอนในพระพุทธศาสนานั้นสอนให้คนเป็นคนดี เว้นความชั่วทั้งปวง ศาสนาจึงเป็นประหนึ่งว่า เป็นประทีปส่องโลกให้สว่างไสว ด้วยความรู้แจ้ง และยังสอนให้มนุษย์รู้จักสามัคคี มีความยุติธรรมปฏิบัติในสิ่งที่ถูกต้อง มีความเมตตากรุณาช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ช่วยเหลือผู้ที่อ่อนแอกว่า ไม่อิจฉาริษยาพยาบาทต่อกัน การปฏิบัติตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นการปลูกฝังให้คนเป็นคนดีและประกอบอาชีพสุจริต ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่าสัมมาอาชีพะ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2543 : 331) คือ การเลี้ยงชีพชอบ ประกอบอาชีพสุจริต ไม่ขัดต่อกฎหมายและศีลธรรมดีงาม เว้นจากการเลี้ยงชีวิตในทางที่ผิด เช่นการโกงเขา หลอกหลวงเขา และไม่ประกอบอาชีพต้องห้าม ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ใน “วิณิชาสูตร” ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อุบาสกไม่ควร ค้าขาย 5 ประการนี้ (อง. ปณจก. (ไทย) 22/177/259) คือ 1) ค้าขายศาสตราอาวุธ 2) ค้าขายสัตว์ 3) ค้าขายเนื้อสัตว์ 4) ค้าขายของมีนเมา และ 5) ค้าขายยาพิษ” หลักสัมมาอาชีพะนี้ พุทธศาสนิกชนสามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้

1.1 ความหมายของการประกอบอาชีพ

อาชีพในพุทธกาลที่ปรากฏในพระไตรปิฎก โดยระบุอาชีพมี 24 อาชีพ เช่น พลช้าง พลม้า ทาสเรือนเบี้ย พ่อครัว ช่างดอกไม้ นักบัญชี เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีอาชีพอื่น ๆ ที่มิได้ระบุ

ชื่อไว้โดยตรง เพียงแต่ใช้คำว่า อาชีพที่อาศัยศิลปะอย่างอื่นทำนองนี้ ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา ได้ระบุชื่อของอาชีพในสมัยพุทธกาลมากกว่าในพระไตรปิฎก โดยสามารถจัดเป็น 7 สถานะและอาชีพ คือ สถานะและอาชีพบริการ สถานะและอาชีพช่างฝีมือ วิชาชีพ อาชีพบันเทิงธุรกิจ อาชีพรับราชการ อาชีพค้าขาย และการเลี้ยงสัตว์ และเกษตรกรรม พุทธศาสนานับว่าอาชีพสุจริตเบื้องต้น ผู้ที่ประพฤติปฏิบัติดำเนินไปตามหลักอาชีพที่สุจริตนั้น ย่อมมีความสัมพันธ์กับอาชีพในอริยมรรคอันได้แก่ สัมมาอาชีพะ ซึ่งเป็นองค์ประกอบหนึ่งของการดำเนินชีวิตไปสู่การบรรลุธรรม โดยต้องเป็นสัมมาอาชีพอันเป็นองค์ธรรมข้อหนึ่งในมรรค 8 ดังกรณีพระสาวก 80 องค์ กลุ่มที่มีสถานะและอาชีพเดียวกัน เช่นนักบวช พรหมณ์ จะมีลักษณะการบรรลุธรรมที่คล้ายคลึงกันเป็นส่วนมาก การประกอบอาชีพในปัจจุบันอย่างเดียวยังไม่พอที่จะส่งผลให้เกิดการบรรลุธรรมของแต่ละบุคคลหลากหลายสถานะและอาชีพ หากจะต้องมีปัจจัยที่ส่งผลต่อสถานะและอาชีพและการบรรลุธรรมอีก 8 ประการคือ การได้สั่งสมบุญมาแต่ชาติปางก่อน การดำรงตนไว้ในทางที่ถูกต้อง การได้พบกับกัลยามิตรผู้บอกหนทาง และการได้อยู่ในสถานที่เหมาะสม อย่างไรก็ตาม อาชีพของมนุษย์ในสังคมปัจจุบัน ยังสามารถส่งผลให้เกิดการบรรลุธรรมได้ถ้าหากอาชีพนั้นเป็นสัมมาอาชีพะจริงๆ และผู้ประกอบอาชีพนั้น ดำเนินชีวิตตามหลักอริยมรรค (วีรหา แก่นกระโทก, 2555 : 35)

การประกอบอาชีพหมายถึง การทำกิจการหรืองานต่างๆ เพื่อหารายได้เพื่อนำไปใช้จ่ายในการดำรงชีวิต ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยปัจจัย 4 ได้แก่ อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค ในอดีตสิ่งของต่างๆ เหล่านี้ เป็นหน้าที่ของพ่อแม่จะจัดหามาให้แก่สมาชิกด้วยการผลิตขึ้นใช้เองในครอบครัว โดยไม่จำเป็นต้องใช้เงินซื้อหา ปัจจุบันการดำรงชีพในสังคมได้เปลี่ยนแปลงไป ประชาชนมีการศึกษามากขึ้น ความรู้ที่ได้รับจะเป็นพื้นฐานในการประกอบอาชีพเพื่อให้มีรายได้มาซื้อปัจจัย 4 และสิ่งของอื่นๆ ในการดำรงชีพ และเพื่อสร้างมาตรฐานที่ดีให้แก่ตนเอง ครอบครัวและสังคม อาชีพมีอยู่มากมาย ควรพิจารณาเลือกประกอบอาชีพที่มีความถนัดและมีความสนใจ สุจริต มีความมั่นคงในชีวิต และมีรายได้เพียงพอต่อความจำเป็นของการประกอบอาชีพ ดังนี้

คำว่า “อาชีพ” หมายถึง การทำกิจกรรม การทำงาน การประกอบกิจการที่ไม่เป็นโทษแก่สังคมและรายได้ตอบแทน โดยอาศัยแรงงาน ความรู้ทักษะ อุปกรณ์ เครื่องมือ วิธีการแตกต่างกันออกไป กลุ่มอาชีพตามลักษณะอาชีพนั้นมี 2 ลักษณะ คือ อาชีพอิสระและอาชีพรับจ้าง มีรายละเอียดดังนี้

1) อาชีพอิสระ หมายถึง อาชีพทุกประเภทที่ผู้ประกอบการดำเนินการด้วยตนเอง แต่เพียงผู้เดียวหรือเป็นกลุ่ม อาชีพอิสระไม่จำเป็นที่จะใช้คนเป็นจำนวนมาก แต่หากมีความจำเป็น อาจจ้างคนอื่นมาช่วยงานได้ เจ้าของกิจการเป็นคนลงทุน และจำหน่ายเอง คิดและตัดสินใจด้วยตนเองทุกเรื่อง ซึ่งช่วยในการพัฒนาอาชีพเป็นไปอย่างรวดเร็วและทันเหตุการณ์ การประกอบอาชีพอิสระ เช่น ขายอาหาร ขายของชำ ซ่อมรถจักรยานยนต์ ฯลฯ ในการประกอบอาชีพอิสระ ผู้ประกอบการต้องมีความรู้ความสามารถในเรื่องบริหาร จัดการ เช่น ตลาด ทำเลที่ตั้ง เงินทุน การตรวจสอบและการประเมินผล เป็นต้น นอกจากนี้ ต้องมีความอดทนต่องานหนัก ไม่ท้อถอยต่อปัญหา อุปสรรค ที่เกิดขึ้น มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์และมองเห็นภาพดำเนินงาน ของตนเองได้ทะลุปรุโปร่ง

2) อาชีพรับจ้าง หมายถึง ผู้อื่นเป็นเจ้าของกิจการ โดยตนเองเป็นผู้รับจ้างทำงานให้ และได้รับค่าตอบแทนเป็นค่าจ้างหรือเงินเดือน อาชีพรับจ้างประกอบด้วยบุคคล 2 ฝ่าย ซึ่งได้ตกลงว่าจ้างกัน บุคคลฝ่ายแรก เรียกว่านายจ้าง หรือผู้ว่าจ้าง บุคคลฝ่ายหลังเรียกว่า ลูกจ้าง หรือผู้รับจ้าง มีค่าตอบแทนที่ผู้ว่าจ้างต้องจ่ายให้แก่ผู้รับจ้าง เรียกว่า ค่าจ้าง

การประกอบอาชีพรับจ้าง โดยทั่วไปมีลักษณะเป็นการรับจ้างทำงานในสถานประกอบการ หรือโรงงาน เป็นการรับจ้างในลักษณะการขายแรงงาน โดยได้รับค่าตอบแทนเป็นเงินเดือน หรือค่าตอบแทนที่คิดตามชิ้นงาน ที่ทำได้ อัตราค่าจ้างขึ้นอยู่กับระยะเวลา ที่นายจ้างกำหนด การประกอบอาชีพรับจ้างในลักษณะที่เป็นข้อดีคือ ไม่ต้องเสี่ยงกับการลงทุน เพราะลูกจ้างจะใช้เครื่องมือ อุปกรณ์ที่นายจ้างจัดไว้ให้ทำงานตามที่นายจ้างกำหนด แต่ก็มีข้อเสียคือ มักจะเป็นงานที่ทำซ้ำๆ เหมือนกันทุกวัน และต้องปฏิบัติตามกฎ ระเบียบ ของนายจ้าง ในการประกอบอาชีพรับจ้างนั้น มีปัจจัยหลายอย่างที่เอื้ออำนวยให้ผู้ประกอบอาชีพรับจ้างมีความเจริญก้าวหน้าได้ เช่น ความรู้ ความชำนาญในงาน มีนิสัยทำงานได้ดี มีความกระตือรือร้น มานะ อดทน ในการทำงาน ยอมรับกฎเกณฑ์และยอมรับคำสั่ง มีความซื่อสัตย์ สุจริต ความขยันหมั่นเพียร รับผิดชอบและมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดี รวมทั้งสุขภาพอนามัยที่ดี อาชีพต่างๆ ในโลกมีมากมาย หลากหลายอาชีพ ซึ่งบุคคลสามารถที่จะเลือกทำได้ตามอัธยาศัย หรือตามความถนัด ความต้องการ ความชอบและความสนใจ ไม่ว่าจะเป็อาชีพประเภทใด จะเป็อาชีพอิสระหรืออาชีพรับจ้างก็ตามจากการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท พบว่าคนสมัยพุทธกาลมีอาชีพหลากหลาย สามารถสรุปได้โดยรวม 6 อาชีพ (วีระดา แก่นกระโทก, 2559 : 15-16) คือ

1) อาชีพบริการ อาชีพบริการเป็นอาชีพรับใช้และให้บริการทั่วไป แบ่งออกได้ดังนี้คือ (1) ช่างตัดผมหรือกัลบก ทำหน้าที่ตัดผม (2) ช่างทำขนม หรือพ่อครัว มีหน้าที่ประกอบอาหาร คาวหวาน (3) ยามคนเฝ้าประตู ทำหน้าที่บอกเวลาและเฝ้าประตูพระนคร อาชีพช่างฝีมือ อาชีพประเภทนี้ ต้องอาศัยความรู้ความชำนาญเป็นอย่างมาก สมัยพุทธกาลถือว่าอาชีพเหล่านี้ เป็นศิลปะ มีการถ่ายทอดกันภายนอกครอบครัว อาชีพดังกล่าวเหล่านี้ เช่น 1) ช่างไม้หรือช่างสาน มีหน้าที่สานกระบุง ตะกร้า และสิ่งจักสานอื่นๆ (2) ช่างหม้อ เป็นอาชีพที่มีชื่อเสียงแพร่หลายมากในสมัยพุทธกาล มีหน้าที่ในการสร้างเครื่องใช้ประเภทเครื่องปั้นดินเผา (3) ช่างไม้ เป็นอาชีพที่ได้รับการยกย่องเป็นอย่างมาก มีหน้าที่หลายอย่าง เช่น สร้างบ้าน สร้างรถ (4) ช่างโลหะ หรือช่างทอง มีหน้าที่ตรวจดูโลหะ ติราคทอง ทำการเจียรนัยอัญมณี ต่างๆ (5) ช่างแก้ว มีหน้าที่เจียรนัยด้วยแก้วให้สวยงาม (6) ช่างหูก มีหน้าที่ในการทอหูก (7) ช่างดอกไม้ มีหน้าที่จัดดอกไม้ ร้อยดอกไม้ (8) ช่างศร มีหน้าที่ในการประดิษฐ์ลูกศร และการดัดลูกศร (9) ช่างถาก มีหน้าที่ถาก เหลาไม้ให้มีรูปร่างๆ เพื่อการใช้สอย อาชีพดังกล่าวนี้เป็นศิลปะที่ต้องใช้ฝีมือในการผลิต

วิชาชีพวิชาชีพเป็นอาชีพที่ต้องอาศัยการศึกษา การฝึกฝนเป็นพิเศษ มีความรับผิดชอบสูง อาชีพดังกล่าวนี้ เช่น (1) อายุรแพทย์ หรือหมอยา เป็นแพทย์ประเภทประกอบยาให้กับคนไข้ (2) ศัลยแพทย์ เป็นแพทย์ที่ทำหน้าที่ศัลยกรรม ในสมัยพุทธกาล อาชีพแพทย์น่าจะเป็นอาชีพที่ได้รับการยกย่องมากที่สุด จะเห็นได้จากตัวอย่าง ของหมอชีวกโกมารภัจจ์ ซึ่งได้รับการยกย่องเป็นอย่างมากจากประชาชนในสมัยนั้น

อาชีพบันเทิงธุรกิจ เป็นอาชีพที่ให้ความสุข ความเพลิดเพลิน สนุกสนานแก่ประชาชน จากการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทสามารถสรุปได้ดังนี้ (1) เล่นกล (2) นักเต้นรำ (3) นักมวยปล้ำ (4) หลุยงโสเภณี เป็นต้น

อาชีพรับราชการ อาชีพประเภทนี้ บางตำแหน่งอาจทราบได้ทันทีว่า เป็นอาชีพราชการ แต่บางตำแหน่งจำเป็นต้องพิจารณาจากลักษณะอื่นๆ ประกอบ อาชีพราชการแบ่งออกได้ดังนี้ (1) ฝ่ายทหาร เป็นพวกที่มีหน้าที่รบป้องกันประเทศ แบ่งเป็น 4 ส่วนเรียกว่า จาตุรงคินิเสนา คือ (1) พลช้าง (2) พลม้า (3) พลรถ (4) พลราบ อาจมีแบ่งย่อยลงไปอีกเป็นกองถือธง กองจัดกระบวนทัพ กองพลาธิการ กองเสนาธิการ กองตะลุมบอน กองทหารหาญ กองทหารโลหะ กองเกราะหนัง และกองทหารทาส

ค้าขาย อาชีพสำคัญอีกอย่างหนึ่งของชาวอินเดียสมัยพุทธกาล คือการค้าขาย ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทพระพุทธเจ้าตรัสถึงการค้าขายไว้หลายที่ เช่น พาณิชยกรรม ถือว่าเป็นอาชีพชั้นสูง เช่นเดียวกับเกษตรกรรม และการเลี้ยงสัตว์ สำหรับอาชีพค้าขายนั้น ถึงแม้ว่าจะเป็นอาชีพสำคัญต่อการดำรงชีพของชุมชน แต่สำหรับพุทธศาสนิกชนในสมัยนั้น พระพุทธเจ้าทรงห้ามการค้าขายที่ไม่สมควร 5 ประการ คือ (1) ค้าอาวุธ (2) ค้าสัตว์เป็น (3) ค้าเนื้อสัตว์ (4) ค้าน้ำเมา (5) ค้ายาพิษ (เรื่องเดียวกัน, : 16-18) เป็นต้น

1.2 การประกอบอาชีพทางพระพุทธศาสนา

การประกอบอาชีพค้าขาย มีความสำคัญอีกอาชีพหนึ่ง เพราะบุคคลที่ประกอบอาชีพค้าขายส่วนมากจะมีฐานะร่ำรวยกว่าอาชีพอื่นๆ การที่จะประสบผลสำเร็จในการประกอบอาชีพนั้น จะต้องมียุทธศาสตร์ในการปฏิบัติ อาชีพค้าขายเป็นอาชีพสำคัญ อีกอย่างหนึ่งของชาวอินเดียสมัยพุทธกาล คือการค้าขายในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้หลายที่ เช่น ครั้งหนึ่งสมณะบางพวกคิดค้ำจั้นกันในชาติหน้า ตนจะเกิดเป็นอย่างไรอย่างนี้ พระพุทธเจ้าทรงตำหนิความคิดเหล่านั้น และทรงเปรียบว่า เหมือนพ่อค้า เมื่อออกไปค้าขาย ก็คิดว่าเราจะได้ประโยชน์เท่านี้จากที่นั่น ที่นี้หรืออีกตัวอย่างหนึ่ง พระพุทธองค์ทรงยกพาทนิชยกรรมเปรียบกับกิจการงานฝ่ายบรรพชา โดยทรงเปรียบเทียบการเกษตรกรรมหรือพาทนิชยกรรมที่มีกิจการน้อย มีการริเริ่มน้อย มีปัญหาน้อย เมื่อถึงคราววิบัติ ก็ย่อมมีผลน้อย แต่ถ้าเกษตรกรรมหรือพาทนิชยกรรมนั้นมีกิจการมาก เมื่อถึงคราวสมบูรณ์ก็มีผลมาก เช่นเดียวกับกิจกรรมการบรรพชา พาทนิชยกรรมถือว่าเป็นอาชีพชั้นสูง เช่นเดียวกับเกษตรกรรมและการเลี้ยงสัตว์ (ขุ.ธ.อ. (ไทย) 7/143) อาชีพค้าขายนั้น ถึงแม้จะเป็นอาชีพที่สำคัญต่อการดำรงชีวิตของชุมชน แต่สำหรับพุทธศาสนิกชนในสมัยนั้น พระพุทธเจ้าทรงห้ามการค้าขายที่ไม่สมควร 5 ประการคือ (1) ค้าอาวุธ (2) ค้าสัตว์เป็น (3) ค้าเนื้อสัตว์ (4) ค้าน้ำเมา (5) ค้ายาพิษ เส้นทางการค้าขายโดยทั่วไปในสมัยพุทธกาลแบ่งเป็น 3 ประการคือ

1) การค้าขายทางน้ำ แม่น้ำต่างๆ โดยเฉพาะแม่น้ำคงคา ถือว่าเป็นแม่น้ำที่มีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะเปรียบเหมือนเส้นโลหิตเลี้ยงชีวิตของชาวอินเดีย ซึ่งตั้งหลักแหล่งอยู่บนสองฝั่งของแม่น้ำสายดังกล่าว โดยอาศัยแม่น้ำสายนี้ ช่วยเหลือด้านเกษตรกรรมและด้านคมนาคม เมื่อมีชุมชนใหม่มากขึ้น จึงเกิดความจำเป็นทำให้ต้องมีการติดต่อแลกเปลี่ยนสิ่งของซึ่งกันและกัน และนั่นเองคือที่มาของการค้าขาย โดยอาศัยลำน้ำและชุมชนในสองฝั่ง แม่น้ำเป็นตลาดซื้อขายสินค้า แม่น้ำสายอื่นๆ เช่นแม่น้ำยมุนาก็อยู่ในลักษณะเดียวกันนี้

2) การค้าขายทางทะเล คนสมัยนั้นเมื่อไปค้าขายทางทะเล จะจับนกชนิดหนึ่งชื่อนกดูฝั่ง ติดเรือไปด้วย จุดประสงค์สำคัญก็คือ ในกรณีที่เรือสินค้าแล่นออกไปกลางทะเลเล็ก มองไม่เห็นฝั่ง จะมีการปล่อยนกนั้นไป ถ้านกบินไปเห็นฝั่งก็จะบินไปเลย ไม่ย้อนกลับมาอีก แต่ถ้าหากนกบินไป กลับมา ก็เป็นที่แน่นอนว่า นกนั้นมองไม่เห็นฝั่ง โยวรีนี่พวกพ่อค้าก็จะทราบว่ามันอยู่ใกล้ฝั่งเพียงใด นอกจากนี้ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทบางแห่งยังมีข้อความแสดงให้เห็นว่ามีการค้าขายทางทะเลอยู่ในสมัยนั้น คือมีการกล่าวถึงอันตรายของพ่อค้าใจมหาสมุทรและกล่าวถึงเรือเดินสมุทรที่ผูกหวนยั้งชะเนาะแล่นไปในน้ำตลอด 6 เดือน ถึงฤดูหนาวขึ้นบกเครื่องผูกเหล่านั้นตากแดดตากลม ถูกฝนชะ ย่อมชำรุดเสียหายได้โดยไม่ยาก จากสันนิษฐานโดยอาศัยข้อความดังกล่าวข้างต้น จึงกล่าวได้ว่า ทางน้ำตลอดถึงทางทะเลเป็นเส้นทางค้าขายที่สำคัญในสมัยพุทธกาล

3) การค้าขายทางบก เส้นทางที่สะดวกกว่าทางน้ำ โอกาสเสี่ยงก็น้อยกว่า การค้าขายทางบกส่วนมากใช้เกวียนเป็นพาหนะ มีพ่อค้าเกวียนคราวหนึ่งๆ ก็ไปกันเป็นกองคารวานจำนวนที่กล่าวถึงบ่อยๆ คือจำนวน 500 แต่อาจจะมากกว่านั้น เช่นตัวอย่างที่ว่า เกวียนหนึ่งพันเล่ม เดินทางจากชนบทหนึ่งไปยังชนบทอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งต้องเดินทางผ่านแดนทุรกันดาร์ หรือจากตัวอย่างที่ว่า กองเกวียนอยู่ ณ ที่ใดเกินกว่า 4 เดือนก็ถือว่า กองเกวียนนั้นเป็นหมู่บ้านใด (วิระดา แก่นกระโทก, 2559 : 19-20) การเลี้ยงสัตว์และเกษตรกรรม อาชีพเลี้ยงสัตว์และเกษตรกรรม เป็นอาชีพที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด อาชีพเลี้ยงสัตว์อาจกล่าวได้ว่าเป็นอาชีพเก่าแก่ เพราะเป็นอาชีพที่ควบคู่กันไปในขณะที่มนุษย์ยังไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง เป็นพวกเร่ร่อน และเมื่อมนุษย์พากันตั้งหลักแหล่ง อยู่เป็นที่ อาชีพที่ตามมาคืออาชีพเกษตรกรรม โดยอาศัยแรงงานจากสัตว์ที่ตนเลี้ยงนั่นเอง ในประวัติศาสตร์ของชาวอินเดีย โดยอารยันกล่าวไว้ว่า ชาวอินโด-อารยันพากันเร่ร่อนเลี้ยงสัตว์เพื่อดำรงชีพ อยู่ด้วยการเลี้ยงปศุสัตว์ ในบรรดาปศุสัตว์นั้น แม่วัว เป็นทรัพย์สินที่มีค่ามากที่สุด เพราะได้อาศัยทั้งแรงงานและผลผลิตจากแม่วัวนั้นคงเป็นด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้แม่วัวเป็นสัตว์ที่ได้รับการยกย่องบูชา มีการห้ามบริโภคเนื้อวัว ยกเว้นบางโอกาสซึ่งถือเป็นเทศกาลพิเศษคุณค่าในทางเศรษฐกิจของวัวทำให้ควรค่าแก่การเคารพสูงขึ้น ลักษณะอันนี้ที่มีแก่ชาวอารยันตลอดมาตั้งแต่โบราณกาลจนถึงสมัยพุทธกาลและ

ต่อมาจนถึงสมัยฮินดูปัจจุบันและเหตุดังกล่าวนี้ที่น่าจะเป็นต้นเค้าของชาวฮินดูที่นับถือว่าเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ (เรื่องเดียวกัน, 2559 : 20)

แต่เรื่องที่จะพิจารณาในที่ นี้คือเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสัตว์เลี้ยงในสมัยนั้น เป็นที่แน่นอนว่าสัตว์ที่ได้รับการยกย่องเลี้ยงดูกันทั่วไปคือวัว (ขุ.ธ.อ. (ไทย) 2/12) เพราะในอรรถกถาธรรมบทมีหลักฐานเกี่ยวกับคนเลี้ยงวัวมากมายแห่งและในทำนองเดียวกันวัวก็ต้องเป็นสัตว์ที่ช่วยเศรษฐกิจที่สำคัญ เพราะในคัมภีร์ได้กล่าวถึงผลผลิตต่างๆ ที่เกิดจากวัว เช่น “ปัญจโครส” มีนมสด นมส้ม นมเปรี้ยว เนยใส เนยข้น และจำพวกแรงงานที่เกิดจากวัวนอกจากวัว สัตว์อีกประเภทหนึ่ง คือ ม้า เพราะม้า นอกจากเพื่อการขับขี่ยและการรบแล้ว ยังใช้สำหรับเทียมรถด้วย นอกจากนี้สัตว์ที่ชาวอินเดียนำมาเลี้ยง และใช้ประโยชน์ก็คือช้าง ซึ่งในทัศนะของชาวอินเดียถือว่า เป็นสัตว์ฉลาด และเรียกสัตว์ประเภทนี้ว่า “มฤคหัตดิน” ซึ่งแปลว่า สัตว์มีมือซึ่งหมายถึงวงเดิมนี่เดียว ช้างถูกนำมาใช้ในเรื่องของแรงงาน ต่อมาจึงมีการนำมาในด้านการสงคราม ที่ปรากฏชัด ก็คือสมัยพุทธกาลดังกรณีพระเจ้าพิมพิสาร ราชแห่งแคว้นมคธ เป็นเจ้าของกองทัพช้าง อันสำคัญยิ่ง เป็นกองทัพที่มีประสิทธิภาพมาก ช้างเหล่านั้นได้รับการฝึกด้วยความเอาใจใส่เพื่อเป็นประโยชน์ในการทำสงครามโดยเฉพาะ นอกจากนี้ยังมีตัวอย่าง จากข้อความในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทอีกมากที่แสดงให้เห็นถึงการใช้ช้างในการสงคราม เช่น ในเรื่องอรรถโนวัตถุ นอกจากสัตว์ใหญ่ๆ ประเภทใช้แรงงาน ใช้ในกองทัพและผลิตผลดังกล่าวนี้แล้ว ยังมีสัตว์เลี้ยงอื่นๆ เช่น แพะ หมู สุนัข ไก่ ที่ชาวอินเดียสมัยพุทธกาล ได้อาศัยเลี้ยงชีพ อาศัยเลี้ยงไว้เป็นเพื่อนและอาศัยแรงงาน นอกจากประเภทของสัตว์ที่ได้กล่าวมานี้แล้ว ยังมีสัตว์อีกประเภทหนึ่งที่น่าจะพูดถึง คือสัตว์ป่าที่จำต้องกล่าวถึง เพราะมีสัตว์ป่าหลายชนิดที่มีบทบาทเกี่ยวกับชีวิตของชาวอินเดีย ในสมัยนั้นและสมัยต่อมา อย่างน้อยก็ในเรื่องความยกย่องนับถือ สัตว์ป่าพวกแรกที่ชาวอินเดียรู้จัก คือ สิงโต เสือ ช้าง ตามลำดับ บรรดาสัตว์ป่าเหล่านี้ ช้างเท่านั้นที่ถูกนำมาฝึก เพื่อใช้ประโยชน์ดังกล่าวแล้ว สำหรับสิงโตนับว่าเป็นสัตว์ที่ได้รับการยกย่องในแง่มีศักดิ์ศรีอำนาจ มีพลังกำลัง และความกล้าหาญ ส่วนเสือแม้จะไม่ได้รับการยกย่องเท่ากับสิงโต แต่ก็มี การเปรียบเทียบไว้หลายแห่ง ซึ่งส่วนมากได้นำมาเปรียบเทียบในแง่ของการมีอำนาจ ลักษณะอันนี้แสดงให้เห็นถึงทัศนคติความเชื่อถือของตนในสมัยนั้นได้อย่างดี อาชีพที่ติดตามมาจากอาชีพเลี้ยงสัตว์ก็คืออาชีพเกษตรกรรม อันได้แก่การทำนา ทำไร่ อาชีพเกษตรกรรมถือว่าเป็นอาชีพชั้นสูง เช่นเดียวกับอาชีพเลี้ยงสัตว์และค้าขาย

ในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนานั้น สอนให้พุทธศาสนิกชน ทั้งหลายประกอบอาชีพสุจริต ไม่ขัดต่อกฎหมายและศีลธรรม คือเว้นจากการเลี้ยงชีพโดยทางที่ผิด เช่นการโกงเขา

หลอกลวงเขา และเว้นจากอาชีพที่ต้องห้าม ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ใน “วนิชชาสูตร” ว่า ภิคุช ท. อุบาสกไม่ควรประกอบอาชีพค้าขายต้องห้าม 5 ประการคือ (อง.ปณจก. (ไทย) 22/177/259)

1. ค้าขายศาสตราวุธ หมายถึงการค้าขายเครื่องประหารต่างๆ เช่น ศาสตรา อาวุธ หอก ดาบ มีด ปืน ระเบิด และเครื่องดักจับสัตว์
2. ค้าขายสัตว์ หมายถึงการค้าขายมนุษย์ ขายคนโดยบังคับ ใช้งานหรือทำงานเยี่ยงทาสและบังคับผู้หญิงหรือชายให้ค้าประเวณี
3. ค้าขายเนื้อสัตว์ หมายถึงการเลี้ยงสัตว์ต่างๆ เช่น วัว ควาย หมู เป็ด ไก่ ปลา เพื่อขายให้เขาเอาเนื้อเป็นอาหาร
4. ค้าขายของมีนเมา หมายถึงการค้าขายสิ่งเสพติด ทำให้มีมีนเมาต่างๆ เช่น สุรา เบียร์ ไวน์ กระแช่ ยาบ้า กัญชา เฮโรอีน และสิ่งเสพติดต่างๆ
5. ค้าขายยาพิษ หมายถึง การค้าขายวัตถุที่มีพิษต่างๆ เช่น ยาพิษ ยาเบื่อ สารพิษ และอุปกรณ์สำหรับทำลายชีวิตสัตว์และแมลงต่างๆ

พระพุทธเจ้าทรงห้ามค้าขายอาวุธ เพราะว่าการค้าขายอาวุธ เป็นเหตุให้ทำผิดก่อโทษแก่ผู้อื่น เช่นนำอาวุธไปทำร้ายร่างกาย หรือฆ่า ที่ทรงห้ามค้าขายมนุษย์ เพราะว่าเป็นเหตุให้มนุษย์หมดอิสระภาพ เช่น กักขังไว้ใช้แรงงาน หรือให้ขายบริการ (ขายตัว) ที่ทรงห้ามค้าขายเนื้อสัตว์เพราะเป็นเหตุต้องทำให้ฆ่าสัตว์ ที่ทรงห้ามไม่ให้ค้าขายของมีนเมาเพราะเป็นเหตุให้เกิดความประมาท ที่ทรงห้ามไม่ให้ค้าขายยาพิษ เพราะเป็นเหตุให้ทำร้ายหรือฆ่าคนหรือฆ่าตนเอง และฆ่าคนอื่นเป็นต้น

1.3 การประกอบสัมมาอาชีพะในพระพุทธศาสนาเถรวาท

หลักธรรมในทางพระพุทธศาสนา สอนให้ปฏิบัติตน เพื่อให้เกิดมีความสุขในการดำเนินชีวิตแห่งแนวทางในการปฏิบัติอัฐสังคัมมรรค (มรรคมืองค์ 8) ซึ่งข้อหนึ่งในมรรคมืองค์ 8 นั้น มีหลักสัมมาอาชีพะเป็นองค์ธรรมรวมอยู่ด้วย เมื่อได้ศึกษาเข้าใจอย่างถ่องแท้ในหลักธรรมสัมมาอาชีพะนั้นแล้ว จะทำให้เข้าใจเหตุผลที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ หลักสัมมาอาชีพะนี้เป็นทางสายกลางแห่งการดำเนินชีวิต โดยหลักสัมมาอาชีพะเป็นวิธีการดำรงชีพของสังคมมนุษย์ เพราะต้องเกี่ยวพันเชื่อมโยงซึ่งกันและกันทั้งในชุมชนขนาดเล็กรวมถึงสังคมขนาดใหญ่ที่กว้างขวางยิ่งขึ้น โดยความสัมพันธ์นั้นจะต้องเกี่ยวข้องกันทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง หากปัจเจกบุคคล หน่วยงานและสังคมนั้นได้ยึดหลักปฏิบัติ หลักธรรมเกี่ยวกับ

สัมมาอาชีวะ เป็นแนวทางในการทำงานแล้ว ก็จะทำให้สังคมนั้นดำรงอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข มีความยุติธรรม มีหลักธรรมของสัมมาอาชีวะเป็นสิ่งควบคุมและนำทางในการปฏิบัติต่อกันในสังคม (สิริโสภา ศุภกุล, 2558 : 11)

1.3.1 ความหมายของสัมมาอาชีวะ

คำว่า“สัมมาอาชีวะ”นั้นมีความหมายครอบคลุมในการประกอบอาชีพหลายอาชีพด้วยกัน นอกจากในพระพุทธศาสนาได้กล่าวไว้แล้วยังมีนักวิชาการทางศาสนาได้ให้ความหมายของสัมมาอาชีวะไว้หลายทัศนะ ดังนี้

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ให้ความหมาย “สัมมาอาชีวะ” ว่า หมายถึง การหาเลี้ยงชีพในทางสุจริต เป็นการเลี้ยงชีพชอบ คือเว้นจากเลี้ยงชีวิตโดยทางที่ผิด ประกอบสัมมาชีพ สัมมาชีวะ การเลี้ยงชีพในทางที่ชอบและสุจริต (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต),/ถด- : 239)

ในหนังสือพุทธธรรม ให้ความหมาย “สัมมาอาชีวะ” ว่า หมายถึง การเลี้ยงชีพชอบ ได้แก่การละมิจฉาชีพ เลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาชีพ รวมถึงความขยันหมั่นเพียร ในการประกอบอาชีพที่สุจริต เช่น ทำงานไม่ให้คั่งค้างอากุล (ไม่หมักหมม ไม่ผัดเพี้ยน ไม่จับจด ไม่ยุ่งเหยิงสับสน)

พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้ความหมาย สัมมาอาชีวะ ว่า หมายถึง การเลี้ยงชีวิตชอบ คือเว้นจากการเลี้ยงชีวิตในทางที่ผิด เช่น โกงเขา หลอกหลวง สอพลอ ปีบบังคับขู่เข็ญ ค้ายาเสพติด ค้ายาพิษ (พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตโต), 2536 : 331) เป็นต้น อีกประการหนึ่ง สัมมาอาชีวะนั้น แปลว่า การเลี้ยงชีพชอบ ได้แก่การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้นจากมิจฉาชีพ กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุแห่งมิจฉาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบอันเป็นองค์แห่งมรรค หมายถึงการงดเว้นจากการประกอบอาชีพที่ผิด ส่วนหนึ่งเป็นการประกอบด้วยสัมมาวาจาและสัมมาภังคะนั้นด้วย หลีกเว้นจากการแสวงหาที่ไม่เหมาะสม คือการหลอกหลวง (กุหนนา) การป้อยอ (สพนา) การทำบุญบ้าย (เนमितติกา) การปีบบังคับ (นิป เปสิคตา) การแสวงหาลาภด้วยลาภ (ลาภณ ลาภ นิชิคิสนตา) การที่มีความสะอาดแห่งการดำเนินชีวิต เป็นลักษณะที่มีการประกอบอาชีพที่เป็นธรรมที่เป็นหน้าที่ ละการเลี้ยงชีพที่ผิด สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยการเลี้ยงชีพที่ชอบ สัมมาอาชีวะนั้นมี 7 อย่างคือ การงดเว้นจากกายทุจริต 4 และวจีทุจริต 3 สัมมาอาชีวะ การประกอบอาชีพสุจริต ควรต้องอยู่ในขอบข่ายของศีล 5 ด้วย (สิริโสภา ศุภกุล, 2550 : 14)

สรุปได้ว่า สัมมาอาชีวะ หมายถึง การงดเว้นจากมิจฉาชีพทุกชนิด ให้ประกอบแต่ สัมมาอาชีวะ ที่เป็นอาชีพการงานสุจริต ไม่ผิดกฎหมาย ไม่ผิดศีลธรรม ไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่น ไม่ก่อความเดือดร้อนให้แก่สังคมส่วนรวม ทั้งทางตรงและทางอ้อม

1.3.2 หลักสัมมาอาชีวะ

คำว่า “สัมมาอาชีวะ” หมายถึงการเลี้ยงชีพชอบ การเลี้ยงชีพจัดเป็นความสำคัญอย่างหนึ่ง หม่อมบุษย์และหม่อสัตว์ทั้งหลาย ถ้าปราศจากการเลี้ยงชีพย่อมดำรงอยู่ไม่ได้ ถ้าการเลี้ยงชีพนั้นผิดเคือง ย่อมลำบาก (วคิน อินทสระ, 2540 : 85) หลักการของสัมมาอาชีวะ ในพระพุทธศาสนามีหลักการอยู่ 3 ประการ (พระธำมณี เขมธมโม (จัมปา), 2550 : 9-11)

คือ (1) การเลี้ยงชีพชอบทางกาย (2) การเลี้ยงชีพชอบทางวาจา และ (3) การเลี้ยงชีพชอบทางใจ มีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

1) การเลี้ยงชีพชอบทางกาย หลักการของสัมมาอาชีวะ ในทางพระพุทธศาสนา สอนให้งดเว้นการเลี้ยงชีพในทางที่ไม่ควร เรียกมิจฉาอาชีพ คือการเลี้ยงชีพในทางที่ผิด เพราะเป็นอาชีพที่ส่งเสริมการเบียดเบียนและการทำลายชีวิต หลักการของสัมมาอาชีวะจะต้องเว้นจากการประกอบอาชีพทั้ง 5 ประการ คือ (1) สัตถวนิชชา ค้าขายศัตราอันเป็นเครื่องประหาร เช่น หอก ดาบ ปืน ระเบิด เป็นต้น (2) สัตตวนิชชา ค้ามนุษย์ (3) มังสวานิชชา ค้าขายสัตว์ที่มีชีวิต (4) มัชชวานิชชา ค้าขายสิ่งมีเนเมา (5) วิสวานิชชา ค้าขายยาพิษ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2543 : 233)

การค้าขายดังกล่าวมานี้ ตามทัศนะของพระพุทธศาสนาถือเป็นการประกอบอาชีพการงานที่มีโทษ คือ มีโทษต่อผู้อื่นและสังคมส่วนรวมด้วย หากอาชีพเหล่านี้เข้าสู่กระบวนการทางธุรกิจ ย่อมเป็นการส่งเสริมให้คนในสังคมกระทำผิดทางจริยธรรมได้ง่ายขึ้น เป็นการทำลายพื้นฐานทางจริยธรรมที่ตั้งามของสังคม และส่งผลกระทบต่อสังคม เป็นวงกว้าง ดังนั้น หลักการเลี้ยงชีพชอบทางกาย จึงต้องงดเว้นจากการประกอบอาชีพที่ส่งเสริมหรือสนับสนุนให้ทำผิดศีลธรรมดังกล่าว การเลี้ยงชีพชอบทางกายยังครอบคลุมไปถึงการเว้นจากการเลี้ยงชีพด้วยการลักขโมย การทุจริต การคดโกง ทั้งจากโดยอาชีพและสามัญสำนึก แม้ว่าจะมีโอกาสให้กระทำได้หรือไม่ก็ตาม เพราะเป็นการเบียดเบียนผู้อื่น ให้ได้รับความเดือดร้อน และสังคมเกิดความไม่สงบสุข ตนในสังคมอยู่อย่างมีความรู้สึกที่ไม่ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน การเลี้ยงชีพด้วยการลักขโมยหรือทุจริตคดโกง จึงเป็นการดำเนินชีวิตอยู่บนความทุกข์ความเดือดร้อน

ของผู้อื่นและสังคม เป็นการทำลายศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของตนเองหมดสิ้น (พระธานี เขมธัมโม (จำปา), 2550 : 9-10)

2) การเลี้ยวชีพชอบทางวาจา ตามหลักทางพระพุทธศาสนานั้น การเลี้ยวชีพชอบทางวาจาจัดเป็นกุศลกรรมและเป็นการดำเนินชีวิตที่เป็นสัมมาอาชีวะ โดยยึดหลักการคือ (1) การไม่โกหกหลอกลวงเลี้ยวชีพ โดยดำเนินชีวิตอย่างมีสัจจะรักษาสัตย์ (2) การไม่พูดส่อเสียดเลี้ยวชีพ คือ เว้นจากการใช้คำพูดยุยงให้คนอื่นแตกแยกกันหรือขัดแย้งกัน เพื่อผลประโยชน์ของตนเอง (3) ไม่พูดคำหยาบเลี้ยวชีพ (4) การไม่พูดเพ้อเจ้อเลี้ยวชีพ คือ เว้นจากการดำเนินชีวิตด้วยอาศัยวาจาที่ไร้สาระไร้แก่นสารไม่เป็นธรรมและไม่ประกอบด้วยประโยชน์ เนื่องจากคำพูดเพ้อเจ้อ นั้นทำให้หมู่คนหลงผิด เข้าใจผิด (5) การไม่ประจบเลี้ยวชีพ คือ เว้นจากการใช้วาจาประจบสอพลอผู้อื่นเพื่อผลประโยชน์ของตนเอง (6) การไม่บังคับขู่เข็ญเลี้ยวชีพ คือ วาจาที่ข่มขู่ไม่เป็นไปเพื่อการบังคับขู่เข็ญ เพื่อเป็นการแสวงหาผลประโยชน์จากบุคคลอื่นด้วยความไม่ชอบธรรม

3) การเลี้ยวชีพชอบทางใจ ตามหลักพระพุทธศาสนา การเลี้ยวชีพชอบทางใจเป็นมโนกรรม ฝ่ายกุศลซึ่งเป็นทางที่นำไปสู่ความสุขสงบภายใน เป็นการดำเนินชีวิตตามหลักสัมมาอาชีวะ โดยยึดหลักการคือ (1) การไม่โลภอยากได้ทรัพย์สินของคนอื่นเลี้ยวชีพ มีสภาพจิตที่สามารถควบคุมความโลภไว้ได้ คือ ไม่โลภอยากได้ของคนอื่นในทางที่ไม่ชอบไม่ควร คิดเลี้ยวชีพวางแผนดำเนินชีวิตในทางที่ถูกต้อง ชอบด้วยกฎหมายและศีลธรรม (2) การไม่คิดเบียดเบียนคนอื่นเลี้ยวชีพ คือ การควบคุมสภาพจิตใจต่อความพยายาบท ปองร้ายผู้อื่นเพื่อหวังเอาประโยชน์ส่วนตน ให้มีจิตเมตตา เอื้อเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น อันจะนำไปสู่การแสวงหาประโยชน์ที่ถูกต้องเหมาะสม และไม่ส่งผลกระทบต่อผู้อื่นให้เกิดความเดือดร้อนเสียหาย (3) การไม่คิดเอารอดเอาเปรียบคนอื่นเลี้ยวชีพ คือ เว้นจากการคิดหาโอกาสตักตวงผลประโยชน์จากคนอื่นเพื่อเลี้ยวชีพตนเอง การเลี้ยวชีพชอบทางใจจัดเป็นมโนกรรมฝ่ายกุศลที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นต้นตอให้ดำเนินชีวิตภายนอกเป็นไปในแนวทางที่ถูกต้องชอบธรรม เพราะการกระทำภายนอกต่างๆ สืบเนื่องมาจากภายในจิตใจดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลใดใจร้ายแล้ว พูดอยู่ที่ดี ทำอยู่ที่ดี ทุกข์ย่อมไปตามเขา เพราะฉะนั้นถ้าบุคคลใดมีจิตใจผ่องใสแล้ว พูดอยู่ที่ดี ทำอยู่ที่ดี ความสุขย่อมไปตามเขา เหมือนเงาไปตามตัวฉะนั้น”

สรุปได้ว่า หลักการของสัมมาอาชีวะ ด้วยการเลี้ยงชีพชอบทางกาย ทางวาจาและทางใจ ก็คือการดำเนินชีวิตตามหลักกุศลกรรมบถนั่นเอง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่ง การดำเนินชีวิตสุจริตทางกาย ทางวาจาและทางใจ

1.3.3 ความสำคัญของสัมมาอาชีวะ

สัมมาอาชีวะการเลี้ยงชีพชอบ เป็นหลักสำคัญและเป็นข้อหนึ่งใน 8 ข้อของมรรคมืองค์ 8 อันเป็นระบบจริยธรรมทั้งหมดของพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การดับสนิทแห่งทุกข์ เป็นแนวการปฏิบัติอันสอดคล้องกับกฎธรรมชาติดี เป็นสังฆธรรม มรรคมืองค์ 8 นั้น แบ่งตามไตรสิกขาคือศีล สมาธิ ปัญญา ในไตรลักษณ์นั้นก็ถือว่าเป็นมาตรฐานความดีงามของชีวิต ทั้งในระดับโลกียะและโลกุตระ ครอบคลุมไตรทวารคือ กาย วาจาและจิตใจ ดังนี้ ชั้นศีล คือความดีงามด้านความประพฤติ ครอบคลุม 3 มิติ (พระศรีศัคมภีร์ญาณ, 2554 : 272-275) ดังนี้

มิติที่ 1 สัมมาวาจา คือการเจรจาชอบ หมายถึงวจีสุจริตเป็นความประพฤติชอบทางวาจา ในระดับโลกียะ คืออุปนิสัยดีงามทางวาจาของคนทั่วไป เจตนางดเว้นจากวจีสุจริตคืองดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจากการพูดคำหยาบ งดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้อ ส่วนในระดับโลกุตระ คือความดีทางวาจาของท่านผู้มีจิตเป็นอริยะไร้อาสวะ มีความมงด ความเว้น ความเว้นขาด มีเจตนางดเว้นจากกายทุจริตดังกล่าวแล้ว

มิติที่ 2 สัมมาภังค์มัตตะ คือ การงานชอบ หมายถึงกายสุจริต เป็นความประพฤติชอบด้วยกาย ในระดับโลกียะ คืออุปนิสัยดีงามทางวาจาของคนทั่วไป มีเจตนางดเว้นจากกายทุจริตคืองดเว้นจากการตัดรอนชีวิต งดเว้นจากการถือเอาสิ่งที่ไม่ให้ งดเว้นจากการประพฤติดินในกาม ในระดับโลกุตระ คือความดีงามของท่านผู้เป็นอริยะไร้อาสวะ มีความมงด ความเว้น ความเว้นขาด มีเจตนาเว้นกายทุจริตดังกล่าวมาแล้ว

มิติที่ 3 สัมมาอาชีวะ คือการเลี้ยงชีพชอบ หมายถึงการเว้นจากมิถฉาชีพ ประกอบสัมมาอาชีพและมีความขยันหมั่นเพียร ในการประกอบอาชีพสุจริต งดเว้นจากการวณิชา คือการค้าขายที่ไม่ควรประกอบ 5 อย่างคือ 1) สัตถวณิชา ค้าขายอาวุธภัณฑ์เครื่องประหาร 2) สัตตวณิชา ค้าขายมนุษย์และสัตว์ 3) มังสวณิชา ค้าขายเนื้อสัตว์ที่เลี้ยงไว้ขาย 4) มัชชวณิชา ค้าขายน้ำเมาและสิ่งเสพติด 5) วิสวณิชา ค้าขายยาพิษในชั้นสมาธิ หรืออิจิตตสิกขา คือความดีงามด้านจิตครอบคลุม 3 มิติ

มิตินี้ที่ 1 สัมมาวายามะ คือพยายามชอบ หมายถึง การปฏิบัติในสัมมัปปธาน 4 คือ (1) สังวรปธาน เพียรป้องกัน เพียรระวังอกุศลที่ยังไม่เกิด (2) ปหานปธาน เพียรละ เพียรกำจัด อกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว (3) ภวานาปธาน เพียรเจริญ เพียรสร้างกุศลที่ยังไม่เกิด (4) อนนุรักขนาปธาน เพียรอนุรักษ เพียรรักษา และส่งเสริมกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ทั้งนี้โดยมี “ฉันทะ ความพอใจ ใฝ่กุศล” เป็นฐานสำคัญ

มิตินี้ที่ 2 สัมมาสติ คือระลึกชอบ หมายถึงสติที่เกิดจากการฝึกปรือ โดยพิจารณาทาง กาย เวทนาจิต และธรรมที่เรียกว่า สติปัฏฐาน 4 อย่างคือ (1) กายานุปัสสนา การตามกำหนด รู้ทันกาย (2) เวทนานุปัสสนา การกำหนดรู้ทันเวทนา (3) จิตตานุปัสสนา การตามรู้ทันจิต (4) ธัมมานุปัสสนา การกำหนดรู้ทันธรรม

มิตินี้ที่ 3 สัมมาสมาธิ คือ จิตมั่นชอบ ในระดับต้นหมายถึงสมาธิชั่วขณะ (ขณิกสมาธิ) สมาธิจวนจะแน่น (อุปจารสมาธิ) ในระดับสูงหมายถึง สมาธินิ่งแนบสนิท (อัปปนาสมาธิ) ได้แก่รูปฌาน 4 คือ (1) ปฐมฌาน มีวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวก (2) ทุตติยฌาน มีความ ผ่องใสแห่งจิตภายใน มีภาวะทางใจเป็นหนึ่งเกิดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะวิตกวิจารณ์ระงับ ไป มีแต่ปีติและสุขเกิดแต่สมาธิ (3) ตติยฌาน พระอริยทั้งหลายกล่าวว่า เป็นผู้มื่อเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข และ (4) จตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ในขั้นปัญญา หรืออภิจิตศึกษา คือความตั้งมั่นด้านความรู้แจ้งเห็นจริง ครอบคลุม 3 มิตินี้ (พระศรีคัมภีร์ญาณ, 2554 : 278 - 279) ดังนี้

มิตินี้ที่ 1 สัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบในระดับต้น โลกียะ สัมมาทิฏฐิ หมายถึง ความเห็นรวมไปถึงความเชื่อถือว่า ทานที่ให้แล้วมีผล การบำเพ็ญทานมีผล การบูชาผู้มีผล กรรม ที่ทำไว้ดีและชั่ว มีผลมีวิบาก โลกนี้มี โลกหน้ามี ในระดับสูง โลกุตตระสัมมาทิฏฐิ หมายถึง ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในสมุทัย (เหตุให้เกิดทุกข์) ความรู้ในทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) ความรู้ใน ทุกข์นิโรธมีปฏิปทา (ทางนำไปสู่ความดับทุกข์) รวมทั้งความเห็นขั้น 5 โดยความเป็นไตรลักษณ์ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งเป็นของไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง ความเห็นอายตนะ 12 โดยความเป็นไตรลักษณ์ว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ที่เป็นของไม่เที่ยงว่า ไม่เที่ยง

มิตินี้ที่ 2 สัมมาสังกัปปะ คือความดำริชอบ หมายถึง (1) เนกขัมมสังกัปปะ คือความ นึกคิด ที่ปลอดโปร่งจากการหมกมุ่นพันพันติดข้องในสิ่งสนองความอยากต่างๆ ความคิดที่ ปราศจากความเห็นแก่ตัว ความคิดเสียสละ และความคิดที่เป็นคุณเป็นกุศลทุกอย่าง จัดเป็น ความคิดที่ปราศจากราคะ หรือโลภะ (2) อภัยบาทสังกัปปะ ความนึกคิดที่ไม่มีความเคียดแค้น

ไม่มีความชิงชัง ไม่มีความขัดเคืองหรือเพ่งมองในทางร้าย จัดเป็นความคิดที่ปราศจากโทสะ (3) อวิหิงสาสังกัปปะ ความนึกคิดที่ปราศจากการเบียดเบียน ปราศจากการคิดทำร้ายหรือทำลาย จัดเป็นความคิดที่ปราศจากโทสะ

พระพุทธองค์ทรงวางระบบจริยธรรมหรือมรรคมืองค์ 8 วัฏ ซึ่งสอดคล้องกับกฎธรรมชาติเป็นสำคัญ ทำให้ชีวิต สังคมและธรรมชาติแวดล้อมดำรงอยู่ด้วยกันได้อย่างดี กฎธรรมชาติซึ่งเป็นหัวใจของพุทธศาสนานั้น หมายถึงกฎแห่งการอิงอาศัยสัมพันธ์กันของสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงกล่าวคือ ทุกของพุทธศาสนานั้น หมายถึงกฎแห่งการอิงอาศัยสัมพันธ์กันของสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงกล่าวคือ ทุกสรรพสิ่งที่ปรากฏและดำรงอยู่นี้ล้วนประกอบกันขึ้น ด้วยเหตุและปัจจัย ไม่มีสิ่งใดที่ดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง เพียงลำพัง เป็นเพียงธาตุต่างๆ ที่ปรุงแต่งประกอบขึ้นมา ซึ่งมีการเจริญขึ้นและเสื่อมสลายไม่มีสิ่งใดคงอยู่ถาวรสัมมาอาชีวะเป็นธรรมชั้นศีล ที่สำคัญเช่นเดียวกับสัมமாகัมมันตะ และสัมมาวาจา แต่อาจมองข้ามความสำคัญ อาจเป็นเพราะสัมมาอาชีวะ ไม่ถูกวางไว้ในศีล 5 ซึ่งเป็นสิกขาบทหรือวินัยสำหรับชาวพุทธทั่วไป หากแต่ไปปรากฏอยู่ในเบญจธรรมแทน โดยสาระสำคัญของธรรมชั้นศีล มีความมุ่งหมายเพื่อให้เกิดความประพฤติที่ถูกต้องดีงาม ทางกาย ทางวาจา เป็นระบบความสัมพันธ์ที่ดีที่เอื้ออำนวยให้สังคมสามารถดำเนินชีวิตที่ดีงามร่วมกันได้ และเป็นปัจจัยเพื่อก้าวไปสู่นิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เป้าหมายของธรรมชั้นศีล ไม่ใช่เพียงมุ่งหมายลดเจตนา ล่วงละเมิดของตนประพฤติมิชอบต่อตนเองและผู้อื่นเท่านั้น แต่ยังเป็นบรรทัดฐานนำไปสู่การพัฒนาจิตใจและปัญญาเพื่อบรรลุนิพพาน โดยระบบจริยธรรมหรือมรรคมืองค์ 8 ต้องปฏิบัติกันสอดคล้องทั้ง 8 ข้อ กล่าวคือ เป้าหมายชั้นศีลที่เป็นการประพฤติปฏิบัติทางกาย ทางวาจาอย่างสุจริตนั้น เป็นการเตรียมความพร้อม เพื่อพัฒนาไปสู่การพัฒนาสมรรถภาพทางจิตใจหรือเป้าหมายระดับสมาธิและผลจากการฝึกสมาธิอย่างมั่นคง เพียงพอจะเป็นฐานให้แก่ปัญญาที่ใช้พิจารณา เพื่อเข้าถึงสัจธรรมและบรรลुकารหลุดพ้นในที่สุด ปัญญาที่ถูกพัฒนาอย่างแก่กล้าขึ้นเรื่อยๆ จะนำไปให้เรา่มีจิตใจที่มีสมรรถภาพสงบ ตั้งมั่น และควรแก่การงานอย่างสืบเนื่อง จิตใจที่เป็นสมาธิ จะเกิดผลให้การประพฤติปฏิบัติทางกาย วาจาเป็นไปอย่างสุจริต ไม่ก่อให้เกิดความมุ่งร้าย เบียดเบียนกัน ทั้งในระหว่างมนุษย์ด้วยกันและต่อสภาพแวดล้อม ดังนั้นคนในสังคมจึงอยู่ร่วมกันอย่างสงบแท้จริง (สิริโสภา ศุภกุล, 2550 : 15)

1.3.4 หลักธรรมที่สนับสนุนสมาธิ

หลักปฏิบัติของสมาธิ มีองค์ที่ประสานต่อเนื่องกันตลอดทั้งด้านจิตใจภายใน และความประพฤติทางกายวาจาใจภายนอก ถือว่าจิตใจเป็นจุดเริ่มต้นในการกระทำต่างๆ เป็นไปด้วยความจริงใจ ไม่หลอกลวงตนเองและผู้อื่น เป็นการกำหนดหนทางปัญหาไม่ให้เกิดปัญหาในด้านความประพฤติของคนในสังคม ความรับผิดชอบขั้นพื้นฐานคือ ความรับผิดชอบต่อตนเองในการที่จะไม่คิดชั่วเบียดเบียนล่วงละเมิดคนอื่น เป็นความบริสุทธิ์เบื้องต้นในจิตใจตนเอง และความรับผิดชอบนั้น ขยายกว้างเป็นการอารักขาและเสริมสร้างคุณธรรมความเจริญก้าวหน้าของตนด้วย การขนขวายทำความดี บำเพ็ญประโยชน์ต่อคนอื่นๆ องค์ธรรมต่างๆ เป็นหลักกลางๆ ที่ทุกคนน้อมนำมาปฏิบัติได้ไม่จำกัดด้วยฐานะ กาลสมัย ท้องถิ่น สิ่งแวดล้อม เช่นการดำเนินชีวิตด้วยทางสายกลาง ที่ปรากฏในมรรคมีองค์ 8 ซึ่งหลักธรรมสนับสนุนสมาธิมีดังนี้คือ สุจริต 3 สันโดษ 3 อิทธิบาท 4 สังคหวัตถุ 4 หลักความสุขของคฤหัสถ์ 4 หลักศีล 5 ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

สังเคราะห์ผลการศึกษาโดยภาพรวมเป็นแผนภาพหรือตารางเชิงเปรียบเทียบ

สังเคราะห์ผลการศึกษา	เชิงเปรียบเทียบ
1. การมี สัมมาวาจา คือ การเจรจาชอบ	1. การใช้ วชิสุจริตเป็นความประพฤติชอบทางวาจา ในระดับโลกียะ คืออุปนิสัยดีงามทางวาจาของคนทั่วไป
2. การมี สัมมากัมมันตะ คือ การงานชอบ	2. การใช้ กายสุจริต เป็นความประพฤติชอบด้วยกาย ในระดับโลกียะ คืออุปนิสัยดีงามทางวาจาของคนทั่วไป
3. การมี สัมมาอาชีวะ คือ การเลี้ยงชีพชอบ	3. การเว้นจากมิถฉาชีพ ประกอบสัมมาอาชีวะและมีความขยันหมั่นเพียร ในการประกอบอาชีพสุจริต

สรุป

สรุปได้ว่า หลักสมาธิในพระพุทธศาสนาครอบคลุมหลักศีลธรรม ในความประพฤติทางกาย วาจาและใจ ในการทำงาน ในการประกอบอาชีพให้ได้มาซึ่งทรัพย์โดยสุจริต ไม่เบียดเบียน ไม่ทุจริต ไม่คดโกง ไม่คอร์รัปชัน การหามาได้ซึ่งทรัพย์นั้น ยังเป็นการพัฒนา

ธรรมชาติจิต และปัญญา นอกเหนือไปจากการตอบสนอง การหาทรัพย์เพื่อให้ได้รับปัจจัย 4 การทำงานอย่างมีคุณภาพจิตและปัญญา นอกเหนือไปจากการตอบสนองการหาทรัพย์อย่างเกิดประโยชน์สูงสุด โดยมีหลักธรรมที่เป็นแนวทางในการประกอบสัมมาอาชีวะ เช่น สุจริต 3 สันโดษ 3 อธิติบาท 4 สังคหวัตถุ 3 สุขของคฤหัสถ์ 4 และศีล 5 เป็นต้น ในการประกอบสัมมาอาชีวะ หรือการประกอบอาชีพชอบ 3 ทาง คือพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงหลักคำสอนทางเศรษฐกิจขั้นสูงไว้ด้วย สอนให้เราอยู่เหนือความทะยานอยาก รู้จักเอาชนะกิเลส มองว่าสิ่งใดจำเป็นและไม่จำเป็น มองในคุณค่าแท้และคุณค่าเทียม ในพระวินัยพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุจับเงินหรือทอง ทรงปรับอาบัติแก่ภิกษุผู้กระทำนั้น พระองค์ทรงอนุญาตสิ่งที่จำเป็นสำหรับภิกษุไว้ 4 ประการ เรียกว่า ปัจจัย 4 คือผ้านุ่งห่ม (จีวร) อาหาร (บิณฑบาตร) ที่อยู่อาศัย (เสนาสนะ) และยาแก้เจ็บไข้ (คิลานเภสัช) ไม่มีผ้าเนื้อดีสำหรับทำจีวรใช้ ก็เก็บผ้าที่เขาทิ้งแล้วขึ้นเล็กขึ้นน้อยมาประติดประต่อใช้ ยารักษาโรคไม่มีดี เพียงยาตองด้วยมุดเนาก็ใช้ได้ไม่ให้ใช้สิ่งของที่ทำได้ด้วยเงินทอง แหววาวสวยงามเกินไป ไม่ให้ขอของใครโดยที่เขาไม่อนุญาตไม่ให้สะสมอาหาร เป็นการสอนให้รู้ว่า สิ่งใดจำเป็นและไม่จำเป็น สิ่งใดเป็นกิเลสความทะยานอยากความทะยานอยากเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ การดับความทะยานอยากได้ก็เป็นการดับทุกข์ได้

เอกสารอ้างอิง

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2548). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (ซีดี-รอม) กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2548.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2554). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ 16 กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2554.
- _____. (2543). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2543.
- _____. (2553). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 19. นนทบุรี: เอสอาร์พรีนติ้ง แมสโปรดักส์, 2553.
- _____. (2545). พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 20. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก จำกัด 2545.

- พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตโต). (2516). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2516.
- พระศรีคัมภีร์ญาณ. (2554). “การศึกษาวิเคราะห์หลักจริยศาสตร์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”, รายงานการวิจัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2554.
- พระธานี เขมธมโม, (จำปา). (2550). “ศึกษาสัมมาอาชีวะในพระพุทธศาสนา” ปรินญาพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2550.
- วศิน อินทสระ. (2540). หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2540.
- วิระดา แก่นกระโทก. (2555). “ศึกษาวิเคราะห์การบรรลุธรรมของกลุ่มบุคคลหลากหลายอาชีพในพระพุทธศาสนาเถรวาท” วิทยานิพนธ์ปรินญาพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2555.
- สิริโสภา ศุภกุล. (2558). “ศึกษาวิเคราะห์หลักสัมมาอาชีวะที่ส่งเสริมจริยธรรมการค้าในประเทศไทย”, ปรินญาพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2558.